

Tomasz Demidowicz

Starostwo kąkolewnickie niegrodowe w drugiej połowie XVIII wieku : wielkość i stan ekonomiczno-społeczny

Radzyński Rocznik Humanistyczny 8, 24-36

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RADZYŃSKI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
tom 8, 2010

Tomasz Demidowicz

Starostwo kąkolewnickie niegrodowe w drugiej połowie XVIII wieku. Wielkość i stan ekonomiczno-społeczny

Dzieje starostw niegrodowych tzw. dzierżaw dóbr królewskich cieszą się dość dużym zainteresowaniem badaczy zajmujących się historią Rzeczypospolitej szlacheckiej. Niemniej wiedza nasza o tej części składowej życia gospodarczo-społecznego państwa staropolskiego i domeny królewskiej jest jeszcze niepełna. Zachowane lustracje, inwentarze czy rewizje dostarczają nie tylko niezbędnej wiedzy o funkcjonowaniu starostw grodowych tzw. generalnych, ale też starostw niegrodowych stanowiących części królewszczyzn. Wspomniane materiały źródłowe są bardzo ciekawymi nośnikami informacji, nie tylko o wielkości królewszczyzn, ale też o osadnictwie w czasach staropolskich, liczbie, bogactwie miast, wsi i folwarków. Dostarczają wiedzy o zakresie, liczbie i stanie wód stojących i rzek. Czasami są jedyne potwierdzonymi źródłami w odniesieniu do poszczególnych miejscowości po dziś dzień. Pozwalają prześledzić ewolucję nazewnictwa topograficznego, nazwisk mieszkańców, ich zajęć, czy wyobrazić sobie system komunikowania się, zarządzania dobrami. Wreszcie, dają możliwość poznania funkcjonowania królewskich służb lustratorsko-rewizyjnych w okresie staropolskim. Zaprezentowany obraz niegrodowego starostwa kąkolewnickiego stanowi próbę ukazania wielkości i stanu ekonomiczno-społecznego tej niewielkiej dzierżawy królewskiej w drugiej połowie XVIII w. Oparty na źródłach zachowanych w Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie godny jest przedstawienia. W odniesieniu do starostwa kąkolewnickiego dowiadujemy się z analizy źródeł bowiem wielu informacji o charakterze osadnictwa, o liczbie wsi, ich wielkości, mieszkańcach, ich zajęciach i sposobie gospodarowania. Niniejsze ujęcie stanowi przyczynek do wiedzy o staropolskim gospodarstwie królewskim.

Wprowadzenie

Centralnym ośrodkiem osadniczym przyszłego niegrodowego starostwa kąkolewnickiego była wieś Kąkolewnica. Pierwszą, potwierdzoną źródłowo, wzmianką o tej wsi spotykamy w dokumencie z 1418 r., wystawionym przez Wojciecha Jastrzębca, w którym wyznaczono granice parafii łukowskiej. Wymieniona jest Kąkolewnica, jako wieś królewska leżąca w parafii łukowskiej, gdzie zamieszkiwało czterech kmieci z obowiązkiem dostarczania dziesięciny plebanowi w Łukowie¹. Po raz drugi rejestrowana jest Kąkolewnica pod nazwą Cakolewniczy w 1428 r., jako wieś królewska, której tenutariuszem był Piotr Łoś.² Dwa lata później, w 1430 r. wieś królewska Kąkolewnica leżąca w pow. łukowskim występuje, jako siedziba parafii rzymskokatolickiej. Stanowiąc niewielką dzierżawę królewską przynależy do starostwa łukowskiego. Tenutariuszami kąkolewnickimi w XV w., źródłowo potwierdzonymi, byli Paweł Olsztyński 1452-1478, Jan Zielonka – kasztelan chełmski 1478-1485, a następnie jego syn Feliks.

W pierwszej połowie XVI w. następuje rozwój wsi Kąkolewnica poprzez zwiększenie łańów kmiecych, założenie folwarku i wydzielenie łańów sołtysom królewskim. Staje się ona centrum niewielkiego starostwa niegrodowego, gdzie jako pierwszy starosta wymieniony jest wspomniany Feliks z Zielonki. Obok wsi Kąkolewnica w skład starostwa wchodzi wieś Kunkolewska Wołya vel Vola Colowskowska 2 łańach, lokowana w 1514 r. na wschód o Kąkolewnicy. W 1529 r. tytułem dziesięciny z ról sołtysich dostarczane było 2 grzywny nauczycielowi w Trzebieszowie. W latach 1531-1533 rejestrowany jest pobór z łańów kmiecych i 1 łańu sołtysiego.³ W latach 1526-1529 było starostwo kąkolewnickie w dzierżawie Adam z Drzewicy, następnie kasztelana krakowskiego Krzysztofa Szydłowieckiego i jego żony Zofii z Targowskich 1529-1532, później zaś, od 1533 r. Mikołaja Mniszecha z Kończyc. Wybitny organizator i gospodarz M. Mniszech wzmacnia osadniczo kąkolewnicką dzierżawę. Lokuje w lesie, przez który płynie rzeka z bagien Kania, około 1450 r. kolejną wieś Dębowierzchy na granicy Korony Polskiej z W. Ks. Litewskim.

W początkach drugiej połowy XVI w. Kąkolewnica stanowi centrum dzierżawy królewskiej w grodowym starostwie łukowskim, obejmującym dwa miasta (Łuków i Radzin, czyli Kozirynek, oraz wsie Żakowa Wola czyli Dąbrówka, Rusko Wola, Brzozowica, Lipniaki, Trzebieszów, Dembowierzchy, Zbuczyn Rowce, Wiśniów, Biardy, Kaczor, Stok (Stoczek), Gostworza, Krynka, Ciosna, Domanice, Przewory, Łagodne, Klimki, Gręzówka, Czechy (Czechów Kąt), Kapcie, Sięciasta, Dąbie, Żdzar, Ługowska Wólka, Kownatki, Płode, Głównie, Karcze, Kozirynek, Obelniki i

¹ *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, wyd. S. Kuraś i J. Sułowska-Kurasiowa, t. I, Kraków-Wrocław 1962, s. 328.

² Archiwum Państwowe w Lublinie, Księgi Ziemskie Lubelskie, sygn. 2, k. 138; *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III. *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego średniowiecza*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 98.

³ *Matricularum Regini Poloniae Summaria t. III*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1915, dok. 14450.

Strzeżów⁴. Starostwo łukowskie z dwoma miastami i 34 wsiami było w zastawie syna wspomnianego M. Mniszka – Jana i jego żony Jadwigi z Firlejów za sumę 5.042 złp. W 1591 r., za zgodą królewską, Mikołaj Mniszech burgrabia krakowski scedował część starostwa grodowego łukowskiego z miastem Łukowcem, Wiśniowem i 16 innymi wsiami na syna Jerzego, a drugą część z głównymi ośrodkami Kąkolewnica i Trzebieszów przeszły w ręce drugiego syna Pawła⁵.

W I połowie XVII w. Kąkolewnica wraz z kilkoma innymi wsiami, młynami, barciami, łąkami i lasami przeszła, za zgodą królewską, podobnie jak Łuków i Trzebieszów w dzierżawę koniuszego Erazma Domaszewskiego. Od 1639 r., po śmierci tego ostatniego, dzierżawcą starostwa łukowskiego grodowego, w tym starostwa niegrodowego kąkolewnickiego został wojski lubelski Bartłomiej Kazanowski i jego żona Zofia z Dembińskich, a od 1636 r. jego syna Jana Dominika Kazanowskiego i żony Cecylii z Kierłów, od 1645 r. Bartłomieja Kazanowskiego, brata Jana Dominika. Podczas „potopu szwedzkiego” starostwo zostało splądrowane i wyrabowane. W dzierżawie było wówczas kasztelania lubelskiego Stanisława Domaszewskiego, a następnie jego syna Kazimierza Domaszewskiego i jego żony Konstancji ze Stemplowskich. W 1660 r. niegrodowe starostwo kąkolewnickie leżące w Ziemi Łukowskiej obejmowało sześć wsi: Kąkolewnicę, Ruskowolę, Lipniaki, Brzozowicę, Dębowierzchy i Trzebieszów, dwa folwarki (kąkolewnicki i trzebieszowski) i jedno wybranieństwo kąkolewnickie⁶.

Na przełomie XVII i XVIII w. starostwo niegrodowe kąkolewnickie było w dzierżawie wojskiego i podstolego grodzkiego łukowskiego Jana Zarzeckiego. Obejmowało pięć wsi: Kąkolewnicę, Ruską Wolę, Lipniaki, Brzozowicę, Dębowierzchy oraz folwark kąkolewnicki z młynami i lasami. Centrum stanowiła wieś Kąkolewnica z dworem i folwarkiem oraz kościołem. Liczyła do 80 osad. Na przeszkodzie rozwoju gospodarczego tego starostwa niegrodowego jak też starostwa grodowego łukowskiego stawały wojny, przemarsze wojsk obcych i polskich, czynione rekwizycje i rabunki. W połowie XVIII w. i wcześniej niegrodowe starostwa kąkolewnickie „targały” wystąpienia chłopów królewskich wstępującym przeciwko nakładanym powinnościom pańszczyzny w robociźnie, naturze i pieniądzu. W 1712 r. zamieszkiwało starostwo w 5 wsiach 289 chrześcijan i 101 osób wyznawców religii mojżeszowej. Sytuacja niedobra dla rozwoju starostwa kąkolewnickiego trwała przez całą pierwszą połowę XVIII w., kiedy dzierżawca był Jan Brezcko, a starostą kąkolewnickim Jan Łużecki.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 57, f. 209; sygn. 74, f. 282-286; sygn. 101, f. 122-123; sygn. 131 i f. 213-214, *Matricularum Regni Poloniae ...*, dok. 14450.

⁵ AGAD, MK, sygn. 136, f. 78-79; sygn. 138, f. 146-147, 216-217; sygn. 138, f. 417-418, 450-452.

⁶ AGAD, ASK ,dział LXVIII, sygn. 22, f. 334-335; AGAD, MK, sygn. 180, f. 197-197v; sygn. 186, f. 65v-66v; sygn. 189, f. 215-217; patrz też, K. Chłapowski, *Realizacja reformy i egzekucji dóbr 1563-1665, Sprawa zastawu królewskiej małopolskich*, Warszawa 1984, s. 146-147, i in.

Starostwo niegrodowe kąkolewnickie w okresie starostwa Filipa Nereusza Szaniawskiego i Ludwika z Załuskich 1765-1777

Pomyślny okres rozwoju starostwo niegrodowe kąkolewnickie przeżywało w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII w. Stało się to w okresie, gdy dzierżawcą tej domeny królewskiej został Filip Nereusz Szaniawski z żoną Ludwiką z Załuskich. Wpływowy i bogaty dygnitarz ówczesnej Rzeczypospolitej szlacheckiej w celu podniesienia rentowności tych dóbr przeprowadził ich reorganizację, ustanawiając rządów. Obok istniejącego folwarku kąkolewnickiego założył folwarki: brzozowicki i dębowierzchski. Wzniósł nowy drewniany dwór na podmurowaniu z tarcicy heblowej o 6 pokojach i 2 gabinetach z galerią. Założył dwa sady. Wyzначzył aleje podnosząc swą siedzibę w Kąkolewnicy do rangi dworsko-pałacowego. W 1767 r. ufundował w Kąkolewnicy, przy gościńcu lubelskim drewniany kościół „ku wygodzie gromad i dworu” wraz z plebanią kryte gontem. Kościół ten przynależy, jako filia do kościoła parafialnego w Trzebieszowie, obejmował sobą 3.377 wyznawców religii rzymskokatolickiej. Rozbudował kompleks budynków gospodarczych w Kąkolewnicy o budynek do składu zboża, wozownię i stajnię. Zmodernizował zabudowania dworskie w Brzozowicy, Dębowierzchach i Ruskowoli. Wzniósł nowy młyn – wiatrak w Kąkolewnicy. Podjął się budowy nowego budynku browaru i słodowni w Kąkolewnicy. Podał remontowi karczmy, istniejące w starostwie, m.in. w Żakowoli i Lipniakach oraz ustalił zyski z propinacji. Dobudował nowa karczmę w Dębowierzchach. Potwierdził uposażenie dotychczasowe dla cerkwi w Ruskowoli. Dokonał modernizacji dotychczas istniejących dróg, grobli i mostów, ustalając stosowne opłaty grobelne i mostowe. Potwierdził prawa sołtysów królewskich, określił powinności chłopów w starostwie z tytułu posiadanych gruntów w robociźnie, naturze i pieniądzu. W celu podniesienia wydajności z licznych łąk i zabezpieczenia hodowli przeprowadzone zostały za tego dzierżawcy niezbędne prace melioracyjne.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych XVIII w. starostwo niegrodowe kąkolewnickie dzięki podjętym krokom przez starostę F. N. Szaniawskiego prezentowało dużą wartość. Centrum tego starostwa stanowił okazały dwór kąkolewnicki będący rodzajem rezydencji. Składał się on z dużego budynku głównego drewnianego na podmurowaniu z tarcicy heblowanej „porządnie obitego”, krytego gontem o dwóch kominach. Wewnątrz budynku głównego mieszkalnego były cztery pokoje, dwa gabinety przy galerii. Obok budynku głównego mieszkalnego była odremontowana kuchnia z tarcicy, kryta gontem o jednej izbie, o dwóch alkierzach, piekarnia, trzy komory. Przy kuchni był sernik na czterech słupach, piwniczka z dylów ocembrowana oraz dwie komórki. W skład kompleksu mieszkalnego starosty kąkolewnickiego wchodził też budynek dworu kryty gontem „znacznej reperacji potrzebujący” o 2 izbach mieszkalnych z 2 alkierzami, lamus o 2 komórkach, jedna komórka z piwniczką. Nieopodal starego dworu znajdował się stary browar o jednej komorze, kryty częściowo gontem, a częściowo darnią, ze studnią oraz nowy browar z gorzelnią, słodownią „niedokończony jeszcze”. W skład zespołu dworsko-gospodarczego kąkolewnickiego wchodziła nowa stajnia „w budowie” obok starej do niedawna stojącej, obora „w kwadrat stawiana” z dojnikiem na krowy z przegrodą na cielęta, stodoła

stara o jednym klepisku, budynek do składu zboża, okólnik z wozownią nowo wzniesioną oraz spichlerz z wystawą o 2 komorach, z piwnicą i studnią, znajdującymi się w środku podwórza. Kompleks dworsko-rezydencjonalny i gospodarczy starostwa niegrodowego kąkolewnickiego uzupełniały 2 młyny; pierwszy wiatrak kryty gontem nowo odremontowany „ku wygodzie dworskiej” oraz młyn zwany „Pod Witem”, w którym „nie mieli”. Obok budynku głównego rezydencjonalnego istniały 2 ogrody. Trzeci ogród zwany „sad” oraz czwarty znajdowały się przy oborach. Nieopodal zabudowań gospodarczych były założone nowe sady. Od granicy ogrodów i sadów rozciągały się grunty folwarku kąkolewnickiego o 7 łanach. Folwark z jednej strony brał początek od ogrodów i dziedzica dworskiego do granicy wsi Jurki; z drugiej opierał się o grunt zwany Tarnowe i ciągnął się od Dunaja do granicy gruntów wsi Żakowola. Z trzeciej strony początek swój miał od granicy gruntu do granic gruntów wsi Grabowiec, zwany Zawsie. Wreszcie z czwartej strony rozpoczynał się od gospodarstwa Tarasa i ciągnął do brzeziny zwanej „Zapowiednik”, i „opierał się” o drogę do młyna – wiatraka i dochodził do zarośli zwanych „Byk”. Zajmował przestrzeń za wiatrakiem i dochodził do ługu zwanego Rosochą. Do folwarku kąkolewnickiego należało pole zwane „Podiurce” złożone z dwóch kątów. Wysiewano w folwarku kąkolewnickim rocznie po 105 korcy żyta, po 100 korcy owsa, po 31 korcy jęczmienia i po 30 korcy gryki. W mniej zdecydowanej ilości wysiewano grochu, bo tylko 5 korcy, 3 korce konopi i po 1 korcu prosa i lnu. Bogactwo kąkolewnickiego majątku stanowiły łąki, których było aż osiem. Pierwsza z łąk zwana „Za łanem” zaczynała się od granicy dziedzica dworu i „biegła” aż pod wieś Turów. Druga była zwana „W łuku”, trzecia zwana „Konopka”, czwarta zwana „Skrody”, piąta nosiła nazwę „Za brzezina”, szósta „Za ostrowiem”, siódma „idąca ku Szóstce” – Płodzieńska oraz ósma przy rzece „Pod Witem”. Łąki kąkolewnickie dostarczały rocznie średnio 250 fur siana⁷.

Centrum starostwa niegrodowego kąkolewnickiego, obok zabudowań dworsko-gospodarczych, ogrodów, sadów, folwarku stanowiła wieś Kąkolewnica. Wieś ta miała w latach siedemdziesiątych XVIII w. 126 włók osiadłych, w tym jedną włókę sołtysowską. Na włókach „osadzonych” było pięciu sołtysów królewskich kąkolewnickich: Jędrzej Grabian, Woch i Franek Puszczy, Wach Zalewski i Marcin Szkoda. Chłopi kąkolewnicy „siedzieli” na 336 zagonach. Natomiast kolejnych 232 zagonów było niezagospodarowanych, tj. pustych. Zagrodnikami kąkolewnickimi byli zaś dwaj Stamkowie Główniaczy; Szymon Równiak; Jędrzej Kłyka; Walka Kazimierz; Wojtek Purlal; Kazimierz Gomółka; Stamek (Staszek), Wojtek i Jędrzej Kotowicz; Maćko Kurek; Walenty, Antoni, Marcin, Łukasz i Paweł Majczynowie; Wojtek Szyman; Błuzkowa - Szyszkiewiczowa; Jędrzej Kłyk II; Paweł Sobek; Bartek Wach, Jędrzej Kómerek; Paweł, Kazimierz, Mikołaj i Jan Gomołowie; Walenty Krzyśko Gomółka; Łukasz i Jan Krychowicz; Jan Kuraś; Jakub, Maćko Łoś; Filip i Maćko Konowałkowie⁸; Krzyśko Paweł, Woytek i Grzegorz Kuśmider. Każdy z chłopów kąkolewnickich „osiadłych” na 3 zagonach zobowiązany był do odrobienia pańszczyzny w liczbie jednego dnia sprzężajem. Natomiast żona każdego z chłopów zobowiązana była od św. Wojciecha

⁷ AGAD, ASK, dział LVI, sygn. 30, k. 3-4a; Inwentarz Starostwa Kąkolewnickiego z 27 I 1777 r.

⁸ Tamże, k 5a-6.

do św. Marcina przez 28 niedziel pracować po jednym dniu zwanym tłokiem. Obok świadczenia w robociznie każdy gospodarz zobowiązany był dostarczyć na dwór jeden korzec owsa, kurę z kapłonem trzech jaj. Dodatkowo zobowiązany był tytułem „siedzianego” płacić 8 groszy miedzianych, powozowego 8 złp. W sytuacji nie świadczenia robocizny sprzężajem wnosić miał chłop kwotę rocznie w wysokości 25 złp 08 groszy, a kobieta tytułem zwolnienia „z tłok” sumę 8 złp. Od każdego dodatkowego zagonu lub zagrody miała płacić dwa razy po 1 złp i 20 groszy od zagonu oraz 5 złp od każdej zagrody oraz po dwa razy po 5 zł p od upraw. Podobnie każdy z zagrodników kąkolewnickich „mający w 3 ręce zagrodę osiadłą” zobowiązany był do odrobienia jeden dzień w tygodniu sprzężajem, a żona do świadczeń tłok oraz dawać jedną kurę. W czynszu płacić zaś 12 groszy. Nie odrabiający pańszczyzny każdy z zagrody miał tytułem czynszu bojarskiego zobowiązany płacić 5 złp i 02 grosze z pustych zagród. Wspomniani wcześniej sołtysi Kąkolewnicy prócz wnoszenia stosownej opłaty tytułem łanowego z włoki do skarbu Rzeczypospolitej nałożony mieli obowiązek świadczenia przez żony „czterech tłok w roku” na rzecz starosty.

We wsi Kąkolewnica zamieszkiwanej przez sołtysów królewskich, chłopów i zagrodników świadczących na rzecz starosty kąkolewnickiego F. N. Szaniawskiego powinnośc w naturze i pieniądzu, obok dworu rezydencjonalnego starosty z kompleksem budynków gospodarczych i folwarku znajdował się wspomniany już kościół drewniany kryty gontem, pobudowany „ku wygodzie gromad i dworu”, z zabudowaniami plebańskimi, zlokalizowany przy gościńcu lubelskim. W strukturze przestrzennej majątku kąkolewnickiego była austeria gontem kryta, znajdująca się za kościołem. Składała się ona z dwóch pomieszczeń, w tym z obszernej izby dla gości z alkierzem. Posiadała też słodownię z suszarnią, piwnicą i studnią. Nieopodal austerii znajdowały się budynki nowego browaru na posesji kasztelana Czerskiego oraz obórka na bydło. Były ponadto dwie karczmy; pierwsza karczma „Na Żurawińcu” kryta słomą; druga „Na podwieście” z dylów w słupy z zajazdem też słomą kryta. Do arendy kąkolewnickiej należało pole w 3 ręce. Propinacja zaś była starościńska. Przez wieś Kąkolewnicę przebiegał gościniec międzyrzecki z groblą prowadzącą w kierunku karczmy wygnanowieckiej. Nieopodal kompleksu dworsko-rezydencjonalnego były też trzy mosty oraz dwie sadzawki. Opłaty grobelne i mostowe od przejeżdżających pobierał dwór kąkolewnicki starościński.⁹

Drugą majątność w nieogrodowym starostwie kąkolewnickim stanowiła wieś Żakowola z karczmą zajezdną i propinacją. Obejmowała ona 177 zagonów osiadłych, 87 zagonów pustych, 8 zagonów pustych i 1 włokę sołtysią. Zamieszkiwało wieś pięciu sołtysów królewskich w osobach Kazimierza Dąbrowskiego, Wacha Kota, Michała Gołęgoskiego, Antoniego i Tomasza Dąbrowskich. Pośród 64 osiadłych chłopów żakowolskich spotykamy Grzeška, Woytka, Jakuba, Tomka i Bartka Zajaków; Stańka, Jana, Jakuba Wacha Dąbrowskich; Jakuba, Woytka Skurę; Michała, Antoniego, Mateusza, Kazimierza i Szymona Twardziaków; Jana i Wacha Kłosów; Maćka i Augustyna Ładnych; Tomka i Wacha Lipniaków. Karczma żakowolska była o jednej izbie z wystawą zajezdną, browarem, piwniczką, studnią i spichlerzem oraz obórką z

⁹ Tamże, k. 6-6a.

chlewikiem. Propinacja przynależała do starosty kąkolewnickiego¹⁰. Kolejną trzecią majątnością starostwa kąkolewnickiego niegrodowego była duża wieś Ruskowola z zespołem dworskich zabudowań, karczmą zajezdną i propinacją, cerkwią i zabudowaniami plebańskimi. Zajmowała ona aż 201 zagonów osiadłych, 105 zagonów pustych, 5 zagonów pustych, 1 włókę sołtysią i 121 gospodarzy głównych. Wieś Ruskowola miała charakter dwuwyznaniowy. Połowa mieszkańców to Polacy wyznania rzymskokatolickiego, a druga połowa „Ritni Greco Uniti”. W centrum wsi, przy drodze idącej od Brzozowicy do Dębowierzchów stała cerkiew, stara, słomą pokryta „rujnująca się” z zabudowaniami plebańskimi. Cerkiew ta przed 1775 r. miała własnego plebana, natomiast od połowy lat siedemdziesiątych XVIII w. świadczył usługi duchowne pleban, który miał „komendę curatus radzyńską”. Z posługi tej cerkwi korzystało 77 gospodarzy głównych z rodzinami zamieszkałymi od dawna w tej wsi. Wyznawcy kościoła rzymskokatolickiego w liczbie 44 gospodarzy głównych z rodzinami przynależała do kościoła kąkolewnickiego. We wsi mieszkało aż 9 sołtysów królewskich wyznania rzymskokatolickiego. Sołtysami ruskowolskimi byli: Adam, Paweł, Kazimierz Szydłowsky; Paweł i Antoni Kalinowski; Maciek Szkoda, Ludwik Dąbrowski i Jakub Tymoszyka. Wśród chłopów rzymskokatolików ruskowolskich źródła wymieniają Michała, Szymona Mańków; Franka i Maćko Soyków; Stefana i Michała Lecyków; Woytka, Mateusza Stamka Sierpniów. W grupie tzw. Rusinów ruskowolskich zaś: Michała, Hrycia, Mateya, Stefana, Jana, Prokopa i Tomka Lecyków; Antoniego, Jędrzeja, Hrycia Kowalczyków; Mateya, Pawła i Tomka Kaleniaków.

Wspomniana wcześniej ruskowolska karczma znajdowała się przy grobli przechodzącej przez wieś od Brzozowicy do Dębowierzchów. Była karczmą z zajazdem i wystawą o jednej izbie. Kryta była słomą o jedynym kominie, z jedną sienią i komórką. Za karczmą znajdowały się zabudowania arendarza z browarem, wozownią, słodownią i suszarnią oraz spichlerzykiem. Nieopodal karczmy znajdowały się zabudowania dworskie ze stodołą „w słupy” o jednym klepisku, obora i mały deptak koński pod jednym dekowaniem oraz pole w trzech działkach. Grobla ruskowolska często „rujnowała się”. Za jej stan odpowiedzialni byli mieszkańcy wsi, do których prowadziła. Podobnie utrzymanie dwóch mostów. Przejeżdżający tą groblą opłacali grobelne i mostowe do dworu starosty. Propinacja także była zastrzeżona staroście kąkolewnickiemu¹¹.

Kolejną czwartą majątnością starosty kąkolewnickiego F.N. Szaniawskiego była wieś Lipniaki z karczmą zajezdną, gospodarstwem, arendarzem i propinacją. Wieś Lipniaki miała 54 zagrody osiadłe i aż 135 zagonów pustych. Mieszkało w tej wsi tylko 18 gospodarzy głównych, a wśród nich Szymon Macko, Michał i Jakub i Jarajowie; Jędrzej i Andrzej Kowalczykowie; Woytek i Antoni Grzywaczowie. Mieszkańcy tej wsi zobowiązani byli świadczyć w pańszczyźnie i naturze. Obok dostarczenia kapłonu kury i 3 jaj od każdego gospodarstwa, mieli dawać 2 miary owsa, tj. pół korca równemu 1 korcowi miary warszawskiej. Karczma znajdująca się przy grobli

¹⁰ Tamże, k. 7.

¹¹ Tamże, k. 7a-8a.

była „stara, nadrujnowana” o 1 izbie, kryta darnicą o 1 kominie. Znajdował się przy niej browar, słodownia, studnia oraz stodoła o jednym klepisku. Do arendarza lipnickiego należało pole w trzech działkach i trzy ogrody. Propinacja była także zastrzeżona starości¹².

W skład piątej dużej majątności brzozowickiej starostwa kąkolewnickiego niegrodowego Szaniawskich wchodził folwark brzozowicki, zabudowania dworskie, ogrody, łąki, wieś Brzozowica z karczmą i propinacją. Folwark brzozowicki był 6 łanowy z siedmioma przymiarkami. Początek gruntów folwarcznych zaczynał się od drogi prowadzącej do karczmy i dochodził do gruntów szlacheckich i aż do bagien lasu zwanego „Zapowiednik”. Z drugiej strony dochodził do drogi obelnickiej i gościńca łukowskiego oraz zarośli zwanych Osiny. Z trzeciej, od drogi zagumiennej przy końcu wsi Brzozowica do Lasu „Zapowiednik”. Dochodził do łąk brzozowickich, aż pod wieś Ruskowolę i rzeki płynącej do Dębowszczyzny. Obok folwarku i zabudowań folwarcznych w tej majątności były trzy ogrody. Same zabudowania folwarczne brzozowickie składały się z domu głównego mieszkalnego administratora „z drzewa tartego w węgły o jednej izbie z alkierzem, zabudowań piekarni, chlewika małego, piwniczki z sernikiem „w słupach” oraz spichlerza drugiego z drzewa tartego, krytego słomą. Zabudowania gospodarcze stanowiły stodoła z dylów „w słupy stawiana”, kryte słomą o jednym klepisku, obora w kwadrat stawiana, słomą kryta, z okólnika dla krów i cieląt oraz trzy chlewy pod jednym dachem ze studnią. W folwarku brzozowickim wysiewano 39 korcy żyta, 33 korce owsa, 14 korcy gryki i 8 korcy jęczmienia, po 6 korców prosa i pszenicy ozimej, po 2 korce gorczycy, rzepaku i lnu. Najmniej, bo po 1 korcu wysiewano pszenicy jarej, grochu i konopi. Przy folwarku tym były też duże łąki, jednak pod Ruskowolą zwana „Na Bieli”; druga za zabudowaniami folwarcznymi. Obie łąki brzozowickie dawały 18 fur siana. Wieś Brzozowica zajmowała 141 zagonów osiadłych i aż 175 zagonów pustych. Zamieszkiwana była przez 44 gospodarzy głównych z rodzinami. Wśród nich byli; Sobek i Marcin Zgrzałkowie; Paweł, Jakub, Stamka i Maćko Lecykowie; Tomasz, Florian, Maciej, Paweł, Woytek, Antoni, Józef i Jędrzej Mateykowie; Marcin, Jakub, Józef i Franek Soykowie. Karczma brzozowicka znajdowała się przy gościńcu łukowskim. Była z drzewa tartego, kryta słomą o 1 izbie z komórką, piwnicą, spichrzem, browarem, słodownią. Obok niej była niewielka stodoła, pole w trzech działkach i ogrody. Propinacja z karczmy należała do starosty¹³.

Ostatnią częścią składową niegrodowego starostwa kąkolewnickiego była majątność dębowierzchska. Składała się ona z folwarku z zabudowaniami folwarcznymi, wsi Dębowierzchy i karczmy zajezdnej z budynkami towarzyszącymi i propinacją. Folwark dębowierzchski był 5 łanowy, gdzie pierwszy łan nazwany był „U glinek” i drugi rozciągał się do lasu „Zapowiednik”; trzeci był za ogrodem chłopskim; czwarty znajdował się „Pod osinami” i dochodził do granic gruntów wsi Skrzakły; piąty zaś był przy granicy z gruntu wsi Leszczanka. Zabudowania folwarczne z budynkiem mieszkalno-administracyjnym nowym, krytym słomą o jednej izbie

¹² Tamże, k. 8a-9.

¹³ Tamże, k. 9a-11a.

z komórką i spichlerzem drewnianym. Sąsiadowały z niewielkim gruntem złożonym ze stodoły, dwóch obór i komory. Były one kryte słomą. Przy zabudowaniach były trzy ogrody, w tym jeden za folwarkiem i spichlerzem. Rocznie z majątności dębowierzchskiej wysiewano 27 korcy żyta, 7 korcy owsa, 6 korcy jęczmienia, 3 korce pszenicy, 1 korzec konopi. Nieopodal folwarku dębowierzchskiego były też trzy łąki; pierwsza zwana „Czarnoziemem”, z tzw. Podgaikiem; druga zwana „Osinami na Żłobie i trzecia zwana „U glinek”. Łąki te umożliwiały rocznie zbiór siana w wielkości 36 fur.

Wieś Dębowierzchy miała 45 zagonów osiadłych i 59 pustych. Zamieszkiwana była tylko przez 14 gospodarzy głównych z rodzinami. Wśród mieszkańców tej wsi byli: Paweł i Piotr Szewcowie; Feliks Koziola; Tomek, Józef, Paweł i Adam Rakowie; Błażej i Stanek Kozosowie. Znajdująca się tam karczma z zajazdem na wsi usytuowana na jej samym końcu. Miała jedną izbę, komorę oraz browar ze słodownią i obórką. Kryta była słomą. Propinacja, podobnie jak przy poprzednich karczmach, zastrzeżona była staroście¹⁴.

Pewne bogactwo starostwa niegrodowego kąkolewnickiego stanowiły lasy. Przez 200 lat bartnicy kąkolewnicy „w starodrzewie będący” oddawali „tytułem dani” 43 garnce i jedną kwartę miodu miary warszawskiej. W razie „niedostatku” za każdy garniec mieli płacić po 5 złp. Natomiast z polany leśnej zamienionej na pole zwane „Znowin” każdy chłop korzystający „od sążnia wszecz na 15 sążni wzdłuż” zobowiązany był płacić po 5 groszy miedzianych. W latach siedemdziesiątych XVIII w. lasy kąkolewnickie były w ocenie lustratorów królewskich „spustoszone” i nie posiadały „zdatnego” drzewa budulcowego.

Mieszkańcy wszystkich sześciu majątności starostwa kąkolewnickiego niegrodowego, obok wspomnianych powinności, byli zobowiązani do trzymania straży nocnych i dziennych. Wszyscy płacący czynsz bojarski, oprócz świadczenia tłok, zobowiązani byli od odrabiania 2 dni „kiedy dwór rozkaże”. Wszyscy mieszkańcy wsi królewskich kąkolewnickich zobowiązani byli „do robienia krup”, mielenia w żarnach oraz do szarwarku przy drogach, groblach, mostach. Dostarczać w razie potrzeby słomę na poszycie i do dwóch wywozek w roku „do brzegu”, biorąc za każdym razem po 5 korcy zboża ozimego i jarego lub tytułem czynszu powozowego płacić po 8 złp.¹⁵ Starostwo niegrodowe kąkolewnickie za starosty F. N. Szaniawskiego obejmowało więc ogółem sześć majątności z 6 wsiami królewskim (Kąkolewnica, Żakowola, Ruskowola, Lipniaki, Brzozowica i Dębowierzchy), 3 folwarki o 18 łanach (kąkolewnicki, brzozowicki, dębowierzchski), 7 arend karczemnych, kilkanaście ogrodów, 8 sadów, 13 łąk, od 5-7 stawów i sadzawek. Na włokach i zagonach gospodarzyło ogółem 407 gospodarzy głównych rzymskokatolików, grekokatolików i około 60 Żydów. Największą wsią niegrodowego starostwa kąkolewnickiego była wieś królewska Kąkolewnica z nowym dworską rezydencją starosty i starym dworem, kompleksem zabudowań i gospodarczych, kościołem rzymskokatolickim, dwoma młynami z 2 karczmami. Liczba mieszkańców starostwa wynosiła od 2.500 do 2.600. Obok

¹⁴ Tamże, k. 12-12a.

¹⁵ Tamże, k. 13-13a.

kościół rzymskokatolickiego w Kąkolewnicy była cerkiew grekokatolicka w Ruskwoli, austeria w Kąkolewnicy. Obok chłopów gospodarzy głównych „siedziało” na łanach wybranych 19 sołtysów królewskich, pewna grupa bojarów i bartników. Bogactwem starostwa niegrodowego kąkolewnickiego było rolnictwo i hodowla bydła oraz owiec. Dominowała uprawa żyta i owsa. W samym folwarku głównym starostwa kąkolewnickiego wysiewano rocznie 171 korcy żyta, 140 korcy owsa. Zdecydowanie mniej uprawiano jęczmienia, gryki czy pszenicy. Na obsianie jęczmieniem i gryką rocznie przeznaczano po 45 korcy, a pszenicą do 15 korcy. Uprawiano groch, konopie, proso, rzepak, gorczycę i len. Z 13 łąk starostwa niegrodowego kąkolewnickiego zbierano rocznie 304 fury siana, umożliwiając hodowlę bydła. Znacznego dochodu dostarczało 7 karczm zajezdnych. Pewne dochody dawały opłaty pobierane z tytułu grobelnego, czynszowego. Niewielkiego zaś zysku dostarczały lasy, w tym bartnicy kąkolewniccy. Charakterystyczna dla niegrodowego starostwa kąkolewnickiego była obecność 13 sołtysów królewskich, którzy siedzieli na łanach wybraniectwa. Niegrodowe starostwo kąkolewnickie, stanowiące wyodrębnioną dzierżawę królewską ze starostwa grodowego łukowskiego, odznaczało się dość dobrą rentownością. Dostarczało rocznie do skarbu koronnego 3.915 złp i 23 grosze tytułem kwarty i 1.145 złp i 28 groszy hyberny.

Starostwo niegrodowe kąkolewnickie w okresie dzierżawy przez Ignacego Franciszka Przebudowskiego i Felicję z Wielopolskich 1777-1780

W początkach 1777 r. starostwa niegrodowe kąkolewnickie za zgodą królewską przejął w dzierżawę Ignacy Franciszek Przebudowski z małżonką Felicją z Wielopolskich. Wykształcony, związany z ugrupowaniem „Familia” ówczesny wojewoda pomorski I.F. Przebudowski był charakteryzowany jako dobry i światły gospodarz. Uchodził za najbardziej majątnego posiadacza ziemskiego w Prusach Królewskich¹⁶. Dysponując dużymi zasobami finansowymi kontynuował politykę poprzedniego starosty modernizując i podnosząc rentowność tych dóbr. Poddał modernizacji jeden z młynów kąkolewnickich. Dokończył wzniesienie austerii kąkolewnickiej oraz jednej z karczm kąkolewnickich.

Centrum starostwa niegrodowego kąkolewnickiego stanowił nadal dwór rezydencjonalny, usytuowany obok starego z kompleksem zabudowań gospodarczych, z wsią królewską Kąkolewnicą, z kościołem, folwarkiem i trzema ogrodami. Novum zmodernizowanego starego dworu stanowił ukończony nowy browar i nowo wzniesiona austeria. Ta ostatnia była o dwóch izbach z browarem, spichlerzem, studnią, obórką i szopą. Z dwóch karczm kąkolewnickich druga wzniesiona była na wygonie, w którym „Żyd i pastuch siedzą”.

¹⁶ J. Dygdała, *Przebudowski Ignacy Franciszek herbu własnego (ok. 1730-1791)*, [w] *Polski Słownik Biograficzny*, (dalej: PSB), t. XXVIII/y, z. 199, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s. 644-647.

Wieś Kąkolewnica miała tylko 25 zagonów osiadłych i aż 232 puste. Mieszkańców głównych wsi, którzy świadczyli wcześniejsze powinności na rzecz dworu, zarejestrowano 118¹⁷.

Drugą majątność starostwa stanowiła wieś Żakowola z areną karczmą. Obejmowała ona 177 zagonów osiadłych, 81 pustych i 8 zagród pustych, jak dawniej stała karczma z zajazdem o 1 izbie, z browarem i studnią¹⁸.

Trzecią majątnością starostwa kąkolewnickiego nadal była wieś Ruskowola z areną karczemną. Wieś w 1780 r. miała 201 zagonów osiadłych, 101 pustych i 5 zagród pustych. W tej wsi gospodarowało 76 mieszkańców – gospodarzy głównych. Miała 2 włoki sołtysie. We wsi była cerkiew grekokatolicka „mocno zrujnowana” i karczma o 1 izbie, ze stajenką, browarem, oborą i szopą¹⁹.

Wieś Brzozowica z folwarkiem głównym i karczmą była czwartą majątnością w starostwie kąkolewnickim niegrodowym, w dzierżawie I. F. Przebendowskiego. Wieś ta miała 141 zagonów osiadłych i aż 175 zagonów pustych. Zamieszkiwało tę wieś królewską jedynie 44 gospodarzy głównych. Dochodów pewnych dostarczała karczma brzozowicka o 1 izbie, browar i słodownia. Należały do tej majątności 2 łąki²⁰. Do starostwa kąkolewnickiego nadal przynależały dwie inne wsie: Dębowierzchy i Lipniaki z karczmami zajezdnymi i folwarkiem dębowierzchskim. Wieś Dębowierzchy, podobnie jak wymienione wcześniej wsie Kąkolewnica, Ruskowola, Brzozowica liczyła o wiele mniej mieszkańców, bo tylko 10 gospodarzy głównych. Folwark dębowierzchski liczył tylko 4 łany, natomiast 3 łąki dawały tylko 30 fur siana. Wieś Lipniaki miała 54 zagony osiadłe i 135 zagonów pustych. Liczyła 13 gospodarzy głównych, funkcjonowała również karczma zajezdna lipniacka²¹.

W okresie 1777-1780, za dzierżawcy I. F. Przebendowskiego i F. z Wielopolskich, mimo pewnych starań dzierżawcy rentowność dóbr wchodzących w skład starostwa spadła. Wpływ na to miał na pewno spadek liczby mieszkańców we wsiach tzw. gospodarzy głównych, zmniejszenie liczby „osadzonych” zagonów, np. w Kąkolewnicy z 336 do 232 zagonów, zmniejszenie rentowności łąk.

Wielkość i rentowność starostwa niegrodowego kąkolewnickiego za czasów dzierżawcy Józefa Rudnickiego i Kunegundy z Brzozowskich 1780-1790

Od połowy 1780 r. starostwo niegrodowe kąkolewnickie przeszło w dzierżawę Józefa Rudnickiego, jego żony Kunegundy z Brzozowskich, a od 1783 r. z Tomaszową Ostrowską. Kasjer generalny Komisji Skarbu wojski brzesko - kujawski Józef Rudnicki herbu Rudnica zapisał się jako kontrowersyjny kasjer koronny, który zgro-

¹⁷ AGAD, ASK, dział LVI, k.18-22, List Podawczy z 24 VI 1780 r.

¹⁸ Tamże, k. 22a-23.

¹⁹ Tamże, k. 23.

²⁰ Tamże, k. 23a-24.

²¹ Tamże, k. 24a-25a.

madził olbrzymi majątek szacowany na kwotę 1.221.484 złp.²² Uwikłany w różne procesy, dążył do podniesienia rentowności starostwa kąkolewnickiego poprzez usprawnienie zarządzania i wzmożony fiskalizm. Wielkość starostwa niegrodowego kąkolewnickiego w końcu lat osiemdziesiątych i na oczątku lat dziewięćdziesiątych XVIII w. nie uległa zasadniczej zmianie. Centrum starostwa niegrodowego kąkolewnickiego nadal stanowiła wieś Kąkolewnica z dworem rezydencjonalnym i kompleksem zabudowań dworskich, folwarkiem, kościołem rzymskokatolickim, dwoma młynami i dwiema karczmami. Wieś Kąkolewnica miała 103 gospodarstwa ciągłe, pieszce, sołtysie i inne oraz 4 sołtysów królewskich, siedzących na łanach wybranieckich. Była siedzibą kościoła rzymskokatolickiego filialnego parafii Trzebieszów o ok. 1.200 wierzni, gdzie plebanem kąkolewnickim był Kazimierz Augustyn Szaniawski. Dostarczała dochodu w wysokości 8.113 złp i 29 gr rocznie, w tym aż 4.300 złp pochodziło z opłat z tytułu arendy karczemnej z dwóch karczm kąkolewnickich²³.

Kolejną częścią składową starostwa kąkolewnickiego była wieś Żakowola z arendą karczemną. Miała ona 56 gospodarzy głównych, 4 sołtysów królewskich i dostarczała rocznie 3.730 zł i 40 gr dochodu i przynależała pod względem gospodarczym do rządcy kąkolewnickiego.

Podobnie pod zarządem tego rządcy była wieś Lipniaki. Liczyła ona jak dawniej 18 gospodarzy głównych. Dostarczała rocznie staroście kąkolewnickiemu 1.204 zł i 16 gr.

Czwartą majątnością starostwa kąkolewnickiego była wieś Brzozowica z folwarkiem, zabudowaniami dworskimi, mieszkalnymi i gospodarczymi, z odrębnym rządcą i arendą karczemną. Wieś Brzozowica liczyła tylko 42 gospodarstwa główne wraz z folwarkiem brzozowickim, arendą karczemną dostarczała do dworu starosty rocznie 2.946 złp i 29 gr dochodu. Pod względem gospodarczym do rządcy brzozowickiego należała też wieś Dębowierzchy. Była to najmniejsza wieś w starostwie, bo liczyła jedynie 12 gospodarzy głównych. Wraz z folwarkiem i arendą karczemną przynosiła 695 złp i 26 gr dochodu rocznie. Wreszcie do starostwa kąkolewnickiego należała wieś królewska Ruskowola. Mieszkało w tej wsi 69 gospodarzy głównych i aż 8 sołtysów królewskich „siedzących” na łanach wybranieckich. Przynosiła rocznie starostwu kąkolewnickiemu 4.234 złp i 49 gr dochodu rocznie z dzierżawy wraz z arendą karczemną. Starostwo niegrodowe kąkolewnickie liczyło 292 gospodarzy głównych, 16 sołtysów królewskich, 2 młyny, 7 arend karczemnych, trzy lasy z bartnikami, gdzie mieszkało 1700-1800 mieszkańców i dawało intraty w wysokości 20.925 złp i 15 gr. Po stronie wydatków kwotę 537 złp rocznie przeznaczano na utrzymanie księdza kąkolewnickiego, kolejną kwotę 918 złp rezerwowano na utrzymanie proboszcza w Trzebieszowie i na konwent łukowski. Czysty dochód starostwa niegrodowego kąkolewnickiego wynosił 20.007 złp i 14 groszy. Z tej sumy połowa, tj. kwota w wysokości 10.003 zł i 14 gr wpływała do Skarbu Rzeczypospolitej²⁴. Wysokie dochody ze starostwa okupione były nadmiernym fiskalizmem, co powodowało bunty

²² Z. Anusik i A. Stroynowski, *Rudnicki Józef h. Rudnica (XVIII w.)*, PSB, t. XXXII, z. 4; z. 135, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 627-630.

²³ AGAD, ASK, dział XLVI, Lustracja starostwa łukowskiego i kąkolewnickiego z 17 VII 1789, k. 6-8.

²⁴ Tamże, k. 9-11.

mieszkańców wsi, w tym sołtysów królewskich siedzących na łanach wybranych. Ci ostatni zagwarantowane mieli określone prawa, potwierdzone przywilejem króla Augusta III z 23 listopada 1757 r. W dokumencie tym władca gwarantował „zachowanie wybrańców w poszczególnych wsiach i innych starostwa łukowskiego, będąc przy wybrańctwie prawie służącym”. Wedle zwyczaju płacili oni podymne i półdymne. Starosta kąkolewnicki Rudnicki nie zawsze przestrzegał prawa, co doprowadziło do kierowania suplik do lustratorów królewskich, lub buntów. Szczególnie dokuczliwa była postęga wożenia zboża do Warszawy i Zamościa²⁵.

Starostwo niegrodowe kąkolewnickie w Ziemi Łukowskiej w końcu lat 80. i 90. XVIII w. należało, mimo różnych trudności, do ciekawych i dość znaczących dzierżaw królewskich. Dostarczało w II połowie XVIII w. niemałego zysku dzierżawcy, ale także wносиło do skarbu Rzeczypospolitej kwotę ponad 10 tys. złp rocznie. Królewską dzierżawą kąkolewnicką zainteresowani byli przedstawiciele bogatych i wpływowych rodów lub wpływowych ówczesnych urzędników Rzeczypospolitej jak Szaniawscy, Przebendowscy czy Rudniccy. Najlepiej rozwijało się za dzierżawy, gdy starostą kąkolewnickim był F. N. Szaniawski. Przemyślane inwestycje, dobra organizacja podnosiła nie tylko wzrost rentowności tego starostwa, ale wyciszała spory i niepokoje nie łamiąc prawa na zachowaniu praw ludności zamieszkującej to starostwo, w tym grupy sołtysów królewskich. Okres dzierżawy przez L. F. Przebendowskiego, a następnie Rudnickiego starostwa kąkolewnickiego przyniósł spadek rentowności dóbr królewskich i zachował rozwój cywilizacyjny. Nie niej dzierżawa królewska kąkolewnica do ostatnich lat Rzeczypospolitej szlacheckiej przedstawiała dość dużą wartość i była, jako starostwo niegrodowe, dość ciekawym, bo zamieszkiwanym przez ludność o różnym statusie prawnym, zróżnicowanym religijnie i kulturowo.

²⁵ Tamże, k. 14-26.